

K ZGODOVINI KMEČKEGA KUPČEVANJA S SOLJO

(GOSPODARSKO-PRAVNE PODLAGE POVESTI O MARTINU KRPANU)

SERGIJ VILFAN

Spomenu dr. Borisa Orla

Lik tovarnika in zgodovina. Da si Levstik povesti o Martinu Krpanu ni izmislil, velja danes najbrž kot splošno mnenje. Brž ko pa gre vsaj v »najbistvenejšem jedru« za resnično ljudsko pripovedko,¹ se nam mora postaviti tudi vprašanje o izvoru tega jedra. Kolikor gre pri tem za prvine starejšega ljudskega izročila, prepletene z motivi, ki jih sicer srečujemo v pravljicah in pripovedkah,² je seveda upravičeno že vprašanje o morebitnem »mitičnem jedrišču« Martina Krpana.³ Pokojnega Borisa Orla je prav ta plat povesti pred dobrimi tridesetimi leti postavila pred hvaležni, toda tudi preobsežni problem o tradicijah slovenskega tovarništva, ki mu je nato posebno z zbiranjem etnografskega gradiva posvetil mnogo truda, a mu je pre zgodnja smrt preprečila, da bi to delo zaključil.⁴ Toda če je govor o tem, da so mogli tovarniki ustvariti mit junaka iz sebe, da je bil Krpan poveličanje slovenskega tovarnika,⁵ se težišče že prenaša s področja mitologije na področje zgodovinskih dogajanj in posebej na področje slovenske družbene zgodovine, neločljivo povezane s svojimi gospodarskimi podlagami.

Tudi takó zastavljeno in na področje zgodovine preneseno vprašanje ni popolnoma novo, toda ob njegovi obsežnosti in ob še večji obilici gradiva presenetljivo skromno obdelano. Pri tem ne mislim v prvi vrsti na določitev kraja »Vrh pri sv. Trojici«, ki si ga je najbrž nesporno priboril primorski Kras,⁶ čeprav poleg kraja pri Pivki utegne priti v poštev še kak drug kraj. Prav tako ni bistvo v tem, ali je Levstik posnel ime Martina Krpana po živem človeku ali pa po kakem junaku ljudskega pripovedovanja, čeprav je tudi to vprašanje mikavno in ni izključeno, da bo kdaj pojasnjeno.⁷ Tudi nekatere sestavine več ali manj anekdotskega značaja (Močilar, tradicija o Štempiharju) lahko pustimo ob strani. Da je bila sol Levstikove povesti »angleška«, je slednjič le nebitvena verzija prvotnega izročila, pri kateri je pripovedovavec pridružil staremu izročilu

spomine na celinsko zaporo v Napoleonovih časih, ko dejansko Angleži niso bili brez pomena za preskrbo naših krajev s soljo.⁸

Tudi glede širših vprašanj se je treba na tem mestu omejiti. Bolj ko na tehniko pri proizvodnji soli, na količine proizvodnje in na količine soli v menjava — vse to je v precejšnji meri obdelano⁹ — se kaže to pot osredotočiti na gospodarsko in posebej finančno-pravne predpise, ki so urejali kupčevanje s soljo in katerih izvajanje je bilo v središču stoletnih trenj. Kot primer takih trenj pa želimo predvsem opozoriti na dogodke v letih 1609 in 1610, ki so dosegli svoj višek v oboroženih spopadih slovenskih tovarnikov s finančno stražo na konjih, ki jim je delala silo. Čeprav spopada pri Hrušici in v Postojni v letu 1610 nista bila edina te vrste, sta prva, ki sta nam izčrpno znana in sta najbrž tudi najbolj značilna.

Zadoščal bi morda samo suh povzetek predpisov in opis dogodkov. Toda ali moremo danes, ko imamo sol za nekaj samoumevnega in cenenega, razumeti, kako so nekdaj spremembe v kupčevanju s soljo mogle v živo zadeti slovenskega kmeta, ker je bil lep del slovenskega gospodarstva vezan prav na to kupčevanje? Ali se danes zavedamo, kako je državna finančna politika skozi stoletja občutno zadevala vse, kar je bilo v zvezi s soljo? Prav v tem pa je glavna stična točka med našim predmetom in Martinom Krpanom, ki ni tvoril soli le zaradi pripovedovavčeve ali piščeve domislice, marveč jo je tvoril zato, ker so jo skozi stoletja tvorili njegovi vrstniki, ki jim je bil ta opravek življenjsko pomemben. Tovorjenje soli in včasih tudi tihotapstvo z njo nista bila opravka za priboljšek ali razburljivo razvedrilo. Pri sistemih agrarne proizvodnje, kakršni so tudi na Slovenskem veljali do velike »agrarne revolucije« XVIII. stoletja, je nedvomno mnogo resnice na — čeprav tendenčnih — poročilih deželnega plemstva, da so kmetije na Kranjskem in Primorskem manjše in slabše kot drugod in da kmet brez tovarništva in nekih vrst kupčevanja ne bi zmožl življenjskih stroškov in dajatev.¹⁰ Ne samo to. Sam gospo-

darski položaj naših krajev v zvezi z razvojem transportnih sredstev je slovenskemu kmetu za dolgo dobo do razmeroma novejših časov namenil vlogo posredovavca soli. Tudi v gospodarskem smislu je Krpan, kot je zapisal Stritar, »prav lahko reprezentant — in ne slab! — našega kmeta.«¹¹ Seveda za določena obdobja. Morda se nam bo posrečilo, da to zastopniško vlogo bolje osvetlimo.

Pregled starejših obdobj. Čeprav je težišče teh vrstic na začetku novega veka, bi pri dosledni omejitvi na to dobo ostalo marsikaj nerazumljivo. Poseči je treba tudi čez ta okvir. Z gledišča javnih financ lahko razberemo v starejšem razvoju tale obdobja:

Srednji vek: Po naselitvi Slovencev nastopi najprej do IX. stoletja, ponekod tudi do začetka XI. stoletja, obdobje, ko tvori sol nedvomno enega izmed glavnih predmetov menjave, ki pa ima skromno razvite oblike, ustrezajoče rodovno-plemenski družbeni ureditvi. Ta se v primorskih mestih stika z ostanki poznoantične družbe. Prav za slovensko plemensko ozemlje pa smo v zadevi menjave soli prepuščeni domnevam.

Od prevlade zemljiških gospodstev dalje do približno l. 1200 štejemo drugo dobo, ko je proizvodnja v rokah visokih fevdalcev oziroma pripadnikov primorskih občin. Menjava v notranjščini poteka predvsem na podeželskih sejmih. Posamezni lastniki solarn in ozemelj, po katerih se razširja sol, nedvomno poskušajo usmerjati promet, da bi si zagotovili z njim zvezane dohodke.

Od približno l. 1200 dalje se začenja tretja doba, ko proizvodnja soli prehaja pod okrilje deželnih kneževin v hribih oziroma beneške države ob morju, ko se skušajo novo nastala celinska mesta vključiti v menjavo soli. Odtlej pa nekako do srede XIV. stoletja se pri nas nova razmerja sil šele oblikujejo.

V drugi polovici XIV. stoletja nastopi četrto obdobje, ko se s prevlado Habsburžanov v slovenskih deželah tudi na celinski strani pojavi enotnejša državna oblast, ki vzame pod svoje okrilje tudi Trst. Državna oblast prehaja od zavzemanja proizvodnje tudi na osvajanje tržišča za svoj proizvod. Rajonizacija trga, obvezni odkup morske soli od zasebnih lastnikov v nekaterih istrskih mestih in maksimiranje proizvodnje so prve značilne posledice vmešavanja državne oblasti v promet s soljo.

Fevdalna doba novega veka: Za peto obdobje, ki se začenja v drugi polovici XV. stoletja, je značilno, da se v znamenju zgodnjega kapitalizma vmešavanje države še okrepi, da država s precejšnjim uspehom uvaja nova gmotna bremena na promet s so-

ljo, da postaja ta promet čedalje bolj tudi meddržavni problem in da država — čeprav z zelo dvomljivim uspehom — skuša tu in tam promet s soljo tudi monopolizirati.

V šesti dobi, od začetka XVII. stoletja dalje, se stremljenja po ustanovitvi državnega monopola na promet s soljo okrepe, predvsem v obliki zakupa, podeljenega zasebnim kapitalistom (apalt). Taki poskusi včasih uspejo tudi za daljšo dobo.

V prvi polovici XVIII. stoletja začenja sedma doba, ko skuša država uveljaviti svoj monopol na promet s soljo tudi v obliki uradov, torej po možnosti brez sodelovanja privatnih kapitalistov. Vendar se med poskuse polne ali delne monopolizacije vrivajo leta, ko je promet prost, tako da je doba značilna po naglih spremembah sistema. Potem ko sredi stoletja pod vplivom merkantilističnih nazorov prevladuje tendenca po državnem vmešavanju, se v zadnjih desetletjih stoletja uveljavi pod vplivom fiziokratizma bolj tendenca po sprostitvi, toda kmalu tudi skrajne oblike monopolizma, ki dobe svojo najmočnejšo obliko v francoskih ilirskih provincah.

Razvojni činitelji in glavna nasprotja. V tem zelo na splošno, predvsem z organizacijskega gledišča načrtanem razvoju, je udeležena vrsta razvojnih činiteljev in pojavov, ki bi vsak zase zahtevali osvetlitve. Tako se na primer že postavlja vprašanje, kako so se razvijale potrebe po soli v zvezi z razvojem človeške prehrane, živinoreje in različnih proizvodnih postopkov, zlasti kar zadeva proizvode živinoreje (hramba mesa, obdelava kož). V splošnem je bila potreba nekega območja po soli v starejših dobah, ko so se proizvodjalni načini le počasi spreminjali, razmeroma stalna. Nagle spremembe so bile izjemne, kakor na primer tista, ki jo je v zahodni Evropi sprožilo odkritje Amerike: Ko se je ribištvo z zahodnoevropskih obal usmerilo v bolj oddaljene vode, je bilo treba plen za dolgo pot domov nasoliti, kar je povzročilo nagel porast potrebe po soli, posebno še, ker se je uveljavilo mnenje, da je soljena riba boljša od sušene in je soljena riba prišla v navado predvsem pri imovitejših plasteh.¹² Včasih je prišlo tudi do premestitve potreb, kakor na primer tedaj, ko so se proti začetku XVI. stoletja jate slanikov premestile proti jugu in je za konserviranje nalovljenih rib pristopnejša morska sol izpodrinila lüneburško, kar je vse povezano z gospodarskim porastom Holandske.¹³ Pri nas trenutno ne poznamo takih izrednih sprememb v potrebah po soli in jih v večji meri do novejših dobe najbrž tudi ni bilo. Pač pa je dokaj razvita živinoreja v naših in sosednih krajih ustvar-

jala precej enakomerno, dokaj visoko povpraševanje po soli.¹⁴ Proti podražitvam soli navajajo kranjski deželni stanovi pogostoma razlog, da je sol potrebna za ljudi in živino in da morajo kmetje zaradi pomanjkanja soli opuščati živinorejo.¹⁵ Morda je izjemne večje potrebe po soli povzročalo tudi srednjeveško gradbeništvo.¹⁶

Bolj kot po že nakazanih delnih obdobjih kaže srednji vek obdelati kot celoto, toda ločeno po različnih nasprotjih, katerih posledice so se v bistvu kazale še v novem veku. Ta nasprotja, ki se je v njihovem okviru razvijal starejši finančni sistem glede prometa s soljo, so zlasti: borba za proizvodnjo, borba za obseg tržišča, za pravico do trgovanja in za pravico do obremenjevanja prometa z javnimi dajatvami.

Monopol proizvodnje. Borba za proizvodnjo soli, to je za lastnino nad proizvodjalnimi sredstvi, je bila v znamenju dejstva, da je bila ta proizvodnja naravni monopol, ker je bila mogoča le v nekaterih razmeroma redkih krajih, ki so imeli določene naravne pogoje. Ker je bila sol življenjsko potrebno blago, je bil lastnik krajev, kjer se je proizvodjalo, v ugodnejšem položaju od drugih tako glede lastnih potreb kot glede prodaje. Čim šibkejša je bila menjava in čim bolj je bil neki kraj odvisen le od enega ležišča, tem bolj je bil naravni monopol občuten.

Proizvodnja soli je bila v Evropi mogoča ali v primerno ležečih primorskih krajih s pospešenim in uravnanim izhlapevanjem morske vode ali pa v solnih rudnikih hribovskih krajev s kuhanjem in izparevanjem umetne raztopine ali po naravi slane vode solnih izvirkov, redkeje s kopanjem čiste soli.¹⁷ Dežele, v katerih so prebivali Slovenci, so bile pri preskrbi s soljo vezane delno na alpske solne rudnike, predvsem na štajerski Aussee (iz slovenskega Osoje),¹⁸ geološko povezan s solarnami ožje Avstrije in do Halleina, Berchtesgadena, Reichenhalla in Halla na Tirolskem.¹⁹ V mnogo večji meri pa so bile vezane na morsko sol, ki je prihajala bodisi iz solarn ob bližnji obali (Istra, Trst), bodisi — vsaj pozneje — iz Kvarnera, s Paga ali iz Apulije.

Naravni monopol v zgodnjem srednjem veku ni bil nujno v državnih rokah. Monopolist je bil vsakokratni lastnik proizvodjalnih sredstev, lahko povsem zasebna oseba. Na ozemlju alpske slovenske naselitve se je lastnina na teh proizvodjalnih sredstvih oblikovala na novo. Res je imel pravico do neobdelanega sveta na obsežnih ozemljih kralj, toda obenem s podelitvami tega sveta je postopoma prepuščal solne rudnike svojim vi-

sokim fevdalcem, ki so jih spočetka izkoriščali predvsem kot zemljiški gospodje,²⁰ ne kot vladarji. Kralj je na že ustanovljenih solarnah imel prvotno le pravico do desetine pridelka,²¹ do celotnega pridelka pa le, če so bile v njegovi zasebni lasti. V časih šibko razvite menjave, ko se je razvijal fevdalni partikularizem, je tako iz vladarjeve lastnine nad neobdelanim svetom — in s tem nad naravnimi ležišči in solarnami — nastajala lastnina posameznih zemljiških gospodov. Pri tem so nekateri visoki, zlasti cerkveni velikaši, pogostoma samostani, kot veliki potrošniki prišli do lastnih solarn, kakor cisterca Reun v hribih²² ali sicer do virov soli, kakor Gornji grad po daritvi iz 1145 v Primorju.²³ Pri tem je bilo vsaj do neke mere odločilno stremljenje po boljši samopreskrbi, poleg katerega pa interes do menjave soli ni bil nikdar popolnoma pozabljen.

Redoma so bili med visokimi fevdalci, ki so imeli solarne, mnogi, ki so v teku nadaljnega razvoja dosegli položaj deželnih knezov kot vladarjev dežel ali pa so solni rudniki drugače prešli na deželne kneze. Že po tej poti je izkoriščanje rudnikov postajalo nekaka vladarjeva pravica.²⁴ Po drugi poti se je razvil solni regal,²⁵ kraljeva pravica do solnih ležišč, ki se je v pravni teoriji izoblikovala nekako v XI. ali verjetneje v XII. stoletju, a že skoraj istočasno začela pravno prehajati na deželne kneze.²⁶ Ko se je začela razvijati deželnoknežja oblast kot nov činitelj v razvoju države — višek tega pojava je v XIII. stoletju²⁷ — je dejansko začela prevzemati solni regal, tem laže, čimbolj je že imela lastnino na nekaterih rudnikih. Tudi v štajerskem Ausseeju je deželni knez začel z dosledno politiko izločevati druge fevdalne gospodarje solnih rudnikov in solarn na svojem območju.²⁸ Obenem z razvojem deželnoknežje oblasti se je torej, oprt na srednjeveški pojem regala, razvijal monopol nad proizvodnjo soli,²⁹ ki ga je utrdil okrog 1500 Habsburžan Maksimilijan.³⁰ Kakšen pomen

Tovorniki (po Valvasorju)

je imela za deželnoknežjo blagajno proizvodnja soli, kaže dejstvo, da je donos Aussejeja v XIII. stoletju znašal dvanajstino celotnih deželnoknežjih dohodkov, v letih 1437/8 pa celo skoraj polovico njegovih dohodkov na Štajerskem.³¹

Pod okriljem vladarjevega solnega regala se je posebno v nemških krajih razvijala lastniška in socialna struktura udeležencev pri proizvodnji soli, ki je ponekod izredno zgodaj, baje že v XIII. stoletju razvijala nekatere prvine kapitalistične proizvodnje,³² kolikor smemo že za to dobo uporabiti ta izraz.

Manj se je državni regal v proizvodnji uveljavil pri morskih solarnah, kjer se ni toliko razvila državna regalna pravica na zemlji, marveč je ostalo bolj pri starem deležu od pridelka. Že v tem se kaže učinek dveh različnih oblik proizvodnje: obrat alpskih solarn je bil bližji rudniško-fužinskemu in zato primernejši za razvoj regala kot obrat morskih solarn, ki je bil bolj podoben intenzivnemu poljedelstvu. V primorskih solarnah niso bili potrebni ne izkopi in ne gorilni material.³³

Lastništvo morskih solarn je bilo bolj podobno lastništvu na parceli kot rudniški lastnini in položaj neposrednih proizvajavcev (solarjev) bolj podoben položaju poljedeljskega delavca kot rudarjevemu. Državne pravice³⁴ do proizvedene soli, kolikor se niso držale starinske oblike državne desetine (Koper),³⁵ so tu nastale deloma pozneje in z namenom, da bi se pred izvozom pokrile osnovne lastne potrebe. Namesto formalnega regala so si Benetke zagotavljale svoje pravice do piranske soli s pomočjo desetletnih pogodb, ki so se sklepale po daljših pogajanjih in ki so bile pogodbe, tudi če za Piran gotovo niso bile prostovoljne. Prvotno so bile v Kopru, Izoli in Piranu predvsem občine tiste, ki so kot nekaj naravnih davek dobivale sedmino pridelka. Medtem ko je preostalih šest sedmin v Kopru in Izoli bilo na voljo lastnikom za legalno prodajo (razen desetine oziroma v Miljah osmine, ki je pripadala republiki), je v Piranu — ne vemo točno od kdaj — nastopala kot kupec celotnega pridelka beneška republika. Odkupila je tudi vso občinsko sedmino, za prosto prodajo pa je lastnikom oziroma solarjem ostala le petina pridelka. Ta petina, ki pa jo je včasih tudi odkupila država, je bila v pogodbi 1616 zmanjšana na fiksno količino enega starja od solnega polja.³⁶

Taka prizadevanja države, ki so skušala zajeti proizvodnjo ali vsaj proizvod, so se uveljavljala v krajih, kjer se je sol proizvajala, torej bolj na obrobju slovenske nase-

litve ali izven nje. Nasprotje med državo in prizadetimi zasebnimi lastniki je imelo svoje učinke na slovenskem ozemlju predvsem posredno, kolikor je na primer državi-proizvajavki uspelo narekovati cene. Glavna nasprotja, ki so se čutila na vsem slovenskem ozemlju, pa so zadevala razpečevanje soli. To so bila trenja med lastniki proizvodnje za pravico do prodaje na določenem ozemlju, trenja med kmeti in meščani za pravico do trgovanja in zlasti trenja med državno blagajno in davkoplačevalci zaradi javnih bremen na promet s soljo.

Obseg tržišča; vloga slovenskega prostora v prometu s soljo, solna pota in solna meja. V razpečevanju soli se je eno izmed nasprotij kazalo v borbi za obseg tržišča. Spočetka so na ta obseg vplivali predvsem tehnični činitelji: količina in stroški proizvodnje ter transportni pogoji. Izjemoma so tak obseg začasno spreminjale vojne ali drugi izredni dogodki. V normalnem razvoju pa so posamezna solna ležišča, kolikor so jih poznali in izkoriščali, dobivala že v pradavnini določena območja razširitve, ki so se zaradi počasnega napredka proizvajalnih sil le malo spreminjala. Že sama razširitev človeštva v najstarejših časih v primerjavi z ležišči soli kaže, da je morala biti sol med prvimi predmeti menjave, če ne celo eno izmed glavnih gibal njenih začetkov. Drugi predmeti prve menjave (jantar) so pač bolj izpričani zato, ker je sol potrošni predmet, ki se nam tudi zaradi svoje topljivosti ni ohranil kot arheološki predmet.

Redkost krajev, primernih za pridobivanje soli, je na manj razvitih stopnjah transporta pripomogla prebivavcem nekaterih pokrajin do vloge menjavcev soli, podobno kot so še v novejši dobi prebivavci nekih nerodovitnih afriških pokrajin z velikimi tropi tovarnih živali na večmesečnih popotovanjih posredovali puščavsko sol drugim deželam v zameno za žito in obrtniške izdelke. »Célo ljudstvo je bilo v premiku, da bi krilo potrebe drugih plemen in zato dobilo v zameno to, česar je samo potrebovalo.«³⁷ Kakor se zdi morda primerjava takih razmer s slovensko zgodovino pretirana, je vendarle res, da vloga slovenskih tovarniških karavan ni bila bistveno drugačna in da so Slovenci verjetno že v najstarejših časih svoje naselitve — čeprav spočetka v skromni meri — vstopili v mnogo starejši transportni tok med morjem in odjemavci morske soli, ki je utegnil vplivati tudi na nekatere najstarejše razmejitve, o katerih bo še govor.

Kljub nazadovanju evropske trgovine po preseljevanju ljudstev je v srednjem veku

evropskega zahoda ostala sol slejkoprej med najpomembnejšimi predmeti trgovanja poleg sužnjev, ki so se transportirali sami.³⁸ Da omenimo le enega izmed izvenslovenskih tokov, je veliko trgovsko menjavo med jugom in skandinavskimi deželami gnala potreba severnjakov po soli.³⁹ Ko se začneta dvigati zastor okrog gospodarske zgodovine krajev, v katerih so se naselili prvi Slovenci, in njihove okolice, so že v zgodnjem srednjem veku beneške ladje prevažale sol v Carigrad in se je salzburska sol razvažala po Donavi in njenih pritokih.⁴⁰ Tako se zlasti v znani Raffelstättenski carinski pogodbi iz začetka X. stoletja med najpomembnejšimi izvoznimi predmeti Bavarske proti severovzhodu omenja sol.⁴¹

Razširitev alpske soli po gornjem Podonavju in jadranske soli po Posavju je ustvarila na slovenskem ozemlju prve močne tokove menjave, ki se morejo najbrž meriti z vlogo, ki so jo imela druga glavna »solna pota« po Evropi, na primer pota, po katerih je prihajala v promet že omenjena lüneburska sol, ki so jo pridobivali v solnih izvirkih južno od Hamburga,⁴² ki pa do naših krajev skoraj gotovo ni nikdar dospela. O tem, kakšne spore so povzročala taka pota, bo še govor.

Kjer so se stikala solna pota iz različnih smeri, je nastala solna meja, spočetka predvsem neposredno iz ekonomskih vzrokov (oddaljenost, transportni pogoji, cene itd.). Brž ko pa so vladarji deželnih kneževin utrdili svojo oblast in pridobili dovolj obsežna upravna ozemlja, so skušali zagotoviti razpečevanje lastnega proizvoda tudi s pravno določenimi solnimi mejami, ki so skušale presekati pota tuje soli, tudi če je bila ta cenejša. Pri nas so pogoji za določanje solnih meja nastali predvsem v XIV. stoletju, ko so Habsburžani pridobili Koroško in Kranjsko in razširili svojo oblast do morja. Še bolj ko tuja rudninska sol⁴³ pa je Habsburžanom še nadalje delala preglavice beneška sol, posebno ker je bila lastna tržaška proizvodnja razmeroma majhna. Kakor so na severu skušali Habsburžani pospeševati razpečevanje ausseeske soli proti tuji rudninski soli, tako so tudi skušali zagotoviti ausseeski soli nekoliko večje tržišče na meji z morsko soljo.

Določitev solne meje vsebuje odredba nadvojvode Albrehta iz 1590. Na severnem delu tedanjega slovenskega ozemlja se je smela prodajati le štajerska sol iz Ausseeja, za katero so bile predvidene tri poti: prva čez Breže, Celovec in Humbek do Ljubelja in ne čez; na drugi je bil mejni kraj trg (Železna) Kapla; tretja je segala do (Slovenske) Bistrice, do mesta in z nekoliko nedoločnim

dostavkom »do kamor je po starem šla«. Na drugi strani je bilo morski soli zagotovljeno tržišče po vsem Kranjskem. Savinjska dolina s podaljškom ob Savi do Brežic se zdi prav tako izvzeta iz obveznega območja ausseeske soli.⁴⁴ Ta odredba je očitno skušala potisniti proti jugu starejšo solno mejo, ki jo je izoblikovalo samo gospodarsko življenje. Uspela s tem prav gotovo ni. Še po letu 1590 je morska sol prevladovala ne le v Rožu, marveč je šla do Celovca, Mohlič ob Dravi, do Tinj severno od Drave in je bila razširjena po vsem velikovškem okraju. Na Štajerskem je obvladovala vse ozemlje južno od Drave in prihajala tudi v Ptuj z okolico.⁴⁵ Ob prehodu v novi vek je prihajala morska sol v glavnem do Drave. 1542/43 je bila njena meja uradoma potegnjena od Kaple proti vzhodu, čez Peco, Šoštanj in Viderdis na Vitanje in naj bi nato potekala po Dravinji od izvira do izliva v Dravo, nato proti jugu na Podlehnik in na hrvaško mejo in je tej sledila do Save. Ta, uradoma določena meja pa se ni mogla držati. Nastopilo je tako pomanjkanje soli, da so podložniki odrekli dajatve in davke. 1554 je bila zato meja popravljena in zopet preložena proti severu, na črto Peca—Črna—Mislinja do Drave, od Drave do Št. Vida pri Novi Štifti južno od Ptuja. 1648 so obnovili strožjo mejo iz 1543.⁴⁶ Habsburžani so torej uradoma skušali potiskati solno mejo proti jugu, dejansko gospodarsko življenje pa je to mejo potiskalo proti severu v prid morske soli. Take pojave opazimo tudi še v XVIII. stoletju.

Kljub nihanjem moremo razločiti v glavnem dve liniji solne meje. Dejanska, širša solna meja se v glavnem drži Drave in postavlja se vprašanje, ali ni morda celo določitev stare meje med salzbursko nadškofijo in oglejskim patriarhatom (811) temeljila na že tedaj obstoječih običajih glede razširitve morske soli na jugu in alpske soli (Salzburg!) na severu. Saj bi bilo popolnoma naravno, da so se prvi poskusi misijonarjenja držali predvsem solnih potov. S svojim potekom ob Dravi in zelo občutnimi skoki čeznjo pa nas dejanska solna meja spominja tudi na obseg današnjega slovenskega narodnostnega ozemlja, ki se v glavnem drži območja, na katerem se je nekdanje po slovenskih tovarnikih širila morska sol. Primorska, Kranjska in Savinjska dolina tvorijo v tem območju še neko ožjo skupino posebno intenzivnega vpliva morske soli in mediteranskega gospodarstva sploh. Združuje jo s tem gospodarstvom sorodnost merskih sistemov (star, lakat itd.),⁴⁷ včasih pa tudi posebnost denarnih sistemov (zlasti kranjska veljava).⁴⁸ Te, specifično gospodarske zveze še zdaleč niso na-

drobneje raziskane, utegnejo pa nam kdaj pojasniti marsikatero posebnost slovenske gospodarske zgodovine, zlasti pa posvetiti v skrivnosti najstarejše menjave na Slovenskem tudi za dobo pred nastankom mest.

Kmečko tovarništvo in kupčevanje; vloga transportnih načinov in stroškov. Medtem ko je solna meja reševala predvsem nasprotja med lastniki proizvodnih sredstev in je posrednike v menjavi zadevala šele v drugi vrsti, je z nastankom mest nastala borba za pravico do menjave. Že navedeni podatki o načinih starejše menjave govore za to, da je bila menjava soli obsežno gibanje, ki ni moglo biti omejeno le na nekaj redkih poklicnih potujočih trgovcev. V času, ko so nastajala slovenska mesta, je bila udeležba podeželskega prebivavstva pri menjavi soli za drugo blago nedvomno že tradicionalna.

Meščani, ki so trgovino imeli za svojo izključno pravico, so skušali tudi trgovski promet s soljo pritegniti v svojo dejavnost in izriniti od nje kmete, ki naj bi nudili le transportno silo. Mesta, ki so bila ob poteh alpske soli, so se znala v srednjem veku uveljaviti kot skladiščni kraji za sol (zlasti Bruck ob Muri), čeprav ne brez težav.⁴⁹ Pozneje je deželni knez skušal to pravico mest zožiti in 1541 je bila skladiščna pravica mest za sol na Štajerskem ukinjena,⁵⁰ toda v območjih solne meje, kjer je utegnila skladiščna pravica mest koristiti za kontrolo prometa, se je celo podeljevala na novo, kar je izkazano za Slovenj Gradec 1549.⁵¹ Na področju ausseeske soli je bila trgovina z njo 1575 načeloma sproščena za vse tovarnike, voznike in podložnike.⁵²

Drugače je bilo na območju morske soli, kjer je bil promet že od nekdaj bolj sproščen, čeprav so se ga mesta skušala polastiti. Vzroki za to, da mesta niso mogla uspešno izriniti kmetov iz kupčevanja s soljo so bili predvsem gospodarsko-prometni.

Kot trgovsko blago je imela sol na razvitejših stopnjah menjave v primeri z luksuznim blagom in posebej z južnimi začimbami sicer prednost v svoji nepogrešljivosti, zato pa slabost, da je bila njena vrednost v razmerju do količine razmeroma majhna. Pri popru ali svili so na primer transportni stroški od morja do prodajnega mesta razmeroma malo vplivali na oblikovanje drobnoprodajne cene; pri prodaji soli pa so transportni stroški tvorili precejšen del njene vrednosti in drobnoprodajne cene. Zato so bili transportni stroški pri tem blagu — podobno kot pri žitu — posebno pomembni. Pri prodaji soli je najbolj uspel tisti, ki je razpolagal s čim cenejšimi transportnimi sredstvi in —

da posežemo nekoliko naprej — čigar sol pri razpošiljanju in prodaji ni bila prehudo obremenjena z raznimi bremenami v korist državne blagajne.

Zaradi znižanja transportnih stroškov so v veliki trgovini hanzeatskih mest uporabljali posebno konstruirane ladje z veliko zmogljivostjo (Kogge). Sploh je praviloma vodni transport, ker je bil cenejši, zagotavljal vsem vrstam blaga večjo razširitev kot dražji promet na suhi zemlji.^{52a}

Tu pa nastopa ena izmed posebnosti slovenske gospodarske zgodovine, ki je pokazala svoje posledice posebno v trgovini s soljo. Slovensko, severno hrvaško in deloma tudi ogrsko območje so imela ugodne plovne zveze proti Črnemu morju, medtem ko je za menjavo prihajalo bolj v poštev jadransko območje, s katerim ni bilo plovnih zvez. Pomanjkanje plovnih rek v smeri proti Jadranu je dajalo nekaj prednosti rudninski soli pred morsko, posebno severno od Drave, najbolj pa ob Donavi, kjer je bil promet s soljo tudi ob koncu srednjega veka velik, kakor nam spričujejo passauski (1400—1402) in bratislavski (1457—1458) obračuni.⁵³

V tesnih trgovskih stikih z jadranskim območjem so morale pri nas na mesto ladij kot najcenejšega prevoznega sredstva stopiti tovarniške karavane. Za drago blago, ki so ga v srednjo Evropo posredovale Benetke, se je ta način transporta trgovcem izplačal, saj se je tudi v drugih smereh moglo beneško blago čez alpske prelaze razširjati le s pomočjo tovarnikov. Sol pa ni prihajala samo od morja, marveč ji je tekmovala hribovska sol. Morska sol se je mogla uveljavljati na dovolj širokem tržišču le, če je transportni stroški niso preveč podražili. Nekoliko so sicer mogli pri tem vplivati usmerjevalni posegi države, ki pa so bili le težko učinkoviti in ki praviloma niso mogli zajeti hrvaških odjemavcev. Na oddaljenejših tržiščih ob Savi in onstran nje je mogla zato morska sol uspešno tekmovali le, če je kupčeval z njo tovarnik sam, ki je tudi sam prevzemal nemajhen riziko transporta in se zadovoljil z manjšim trgovskim dobičkom, kot bi se zadovoljil poklicni trgovec, kolikor je resničnega trgovskega dobička pri soli sploh bilo. Ta vzrok, ki je pri nas vedel do tega, da so določene vrste trgovine ostale izven dejavnosti poklicnih trgovcev, je mogoče primerjati s tem, da so na primer suknarji v Ulmu, torej obrtniki, pri nabavljanju surovin za svojo obrt kupčevali obenem tudi s soljo.⁵⁴

Poleg nekkih prastarih navad in poleg slovenske agrarne strukture (gospodarska šibkost kmetij) so bili torej tudi transportni

stroški v zvezi s posebno usmerjenostjo rečnega omrežja eden izmed vzrokov za to, da se je poklicni trgovec v kupčiji s soljo težko uveljavil. Poskusi mest, da bi se kmetje izrinili iz te kupčije, so temeljili na nepoznavanju njenih globljih vzrokov.

Izmed trenj zaradi kmečkega kupčevanja s soljo je to nasprotje najbolj vidno in v našem zgodovinskem slovstvu razmeroma najbolj obdelano. Po vedno novih nasprotjih, ki so najbrž tako stara kot slovenska mesta sama in ki so izpričana vsaj za XIV. stoletje, je bilo kmečko kupčevanje s soljo, in to tudi tranzitno, priznано s poravnavo med kranjskimi mesti in plemstvom iz leta 1492.⁵⁵ Pozneje je ta problem družbene delitve dela postal predmet policijskih redov. Ko je policijski red iz leta 1542 prevesil tehtnico v prid mest in je tudi naslednja reformacija utrdila to prednost, je »omilitev« tega meddeželnega policijskega reda, uzakonjena posebej za Kranjsko 1553, zopet izrecno dovolila kmečko kupčevanje s soljo, vinom in oljem, nabavljenimi v krajih ob beneški meji.⁵⁶ Pač pa je generale iz leta 1602 usmeril kranjske tovarnike z uvozom soli — ki jim je ostal sicer dovoljen — v mesta, kar je nekoliko omejevalo njihovo prostost pri zamenjavi z vzhodom, čeprav je vprašanje, s kolikšnim uspehom.⁵⁷ Sicer pa tudi prej mesta pri vsem tem niso bila popolnoma brezpomembna, marveč so imela pri prodaji soli na svojem tržišču določene prednosti. Tako je na primer grof Ulrik Celjski 1455 kot mestni gospod Radovljice določil, da smejo na trgu samo meščani prodajati sol na drobno, drugi pa le na debelo po tovorih.⁵⁸ Mesta so včasih za primer potrebe skušala zbirati zaloge soli⁵⁹ ali pa so posredovala pri prodaji soli na trgu po svojih uradnih mrčunih (merivicih).⁶⁰ Za ta namen je Ljubljana leta 1659 začela dozidavati severno sosedo rotovža, tako imenovano Čavljevo hišo, v kateri je danes večidel nameščen Mestni arhiv. Pritlične arkade so nastale očitno prav z namenom, da nudijo zavetje mrčunom in morda ni slučaj, da so v prvotnem stanju štele 16 obokov, torej toliko, kot je bilo mrčunov. Tu se je prodajavcem izmerila sol (in od tega pobirale dajatve), preden so jo smeli prodajati pred rotovžem ali pod komunom (Trančo). Ko Valvasor pripoveduje o tem, omenja, da ima Ljubljana svoboščino, po kateri prodajavec ne sme odnesti soli, ki je v prvem dnevu ni prodal, marveč jo mora spraviti v hiši, kjer jo je prodajal, do drugega ali tretjega tedenskega sejma, dokler je vse ne proda.⁶¹ S takimi pravili so hotela stara mestna prava zagotoviti mestne dohodke, svojim meščanom pa preskrbo po dobri meri in zmerni ceni.

Čeprav so si torej tudi mesta znala zagotoviti določen vpliv pri prodaji soli, je vendar velika in predvsem tranzitna trgovina bila v rokah samih kmečkih tovarnikov in je bilo v tem pogledu fevdalno stanovsko načelo o delitvi dela občutno okrnjeno. Kupčevanje s soljo na velike razdalje je bilo na Slovenskem skozi stoletja opravek kmetov in ne meščanov. Prav tako je bila stoletja navada, da so kmetje zamenjevali sol za žito in da se je vsaj v XVI. in XVII. stoletju precej dosledno držalo razmerje menjave 1 : 1 (po volumnju).⁶²

Že pri tem spornem vprašanju med mesti in kmeti se pokaže svojevrstna povezava interesov. Pravico kmetov do trgovanja so namreč na pravnem prizorišču zastopali deželni stanovi kot predstavniški organ deželnega plemstva. Plemstvo je lahko pod plaščem kmečkega trgovanja samo nastopalo kot skrit kupčevalec tam, kjer mu je fevdalno pojmovanje o delitvi dela tako dejavnost branilo. Kmečko trgovanje pa mu je tudi zagotavljalo, da bodo kmetje zmogli večja bremena zemljiškemu gospodu. Tako ali drugače si je posamezni zemljiški gospod zagotovil delež pri tovarnikovem dobičku. Tako je na primer posebna komisija za pregled gospodarskega stanja v Brkinih leta 1668 ugotovila, da so dajatve zemljiškim gospodarstvom od razmeroma šibkih kmetij vredne 20, 30 ali več goldinarjev, kar je bil tedaj precejšen znesek. K temu je komisija pripomnila, da so tako visoke dajatve mogoče zato, ker si podložniki postrani pomagajo s tovorjenjem soli in z živinorejo.⁶³ Navedenim dajatvam pa je treba prišteti še druga bremena, zlasti tista v prid deželskosodnemu gospodu. Prav zato je plemstvo nastopalo za čim manj omejeno in tudi čim manj obremenjeno kupčevanje kmetov s soljo. Če pravica kmetov do kupčije s soljo ni bila na političnem prizorišču viden predmet razrednega boja med osnovnima razredoma — fevdalci in kmeti

Tovarniki v kraški burji (po Valvasorju)

— pa je bilo vendarle z njim v zvezi, kolikor je tvorilo eno izmed podlag za fevdalno izkoriščanje kmetov. Zahteva plemstva po svobodi kmečkega kupčevanja je sicer večsah zameglila osnovna nasprotja, ustvarjala pa je vse prej kot resnično zaveznitvo s kmeti, katerih dobiček pri kupčiji je postal eden izmed virov fevdalne rente. Vendar pa je bila ta zahteva izraz značilnega protislovja v fevdalnem redu pri nas: rušila je — ne da bi se plemstvo tega zavedalo — osnovna načela fevdalne družbene delitve dela in tako po svoje načenjala temelje družbenega sistema.

Promet s soljo in javne finance; vrste obremenitve, prisilnost potov. Izmed vseh trenj, ki jih je povzročal promet s soljo, je bilo najbolj splošno, pa tudi najstarejše tisto, ki se je pojavljalo zaradi finančne obremenitve tega prometa v prid javnih blagajn, predvsem deželnoknežje. Omenjamo ga na zadnjem mestu samo zato, ker ima največ zveze z razvojem v XVI. in XVII. stoletju in da bi se prav pri njem izčrpnije pomudili.

Javni organi so skušali najprej doseči svoje dohodke iz prometa s soljo s tem, da so pobirali določene dajatve na krajih, koder se je transportirala sol, pozneje pa so skušali čedalje bolj uveljaviti razen naravnega in pravnega monopola na proizvodnji — ki smo ju že spoznali kot zelo stara — še pravni monopol vsaj v veletrgovini in z njim nadaljnje možnosti diktiranja cen.

Glede prve vrste finančnega izkoriščanja — obremenitve prometa — je sol delila uso do drugega, splošnega trgovskega blaga: bila je že od nekdanj več ali manj po rimskih vzorcih⁶⁴ podvržena mitninam (muta), ki so jih pobirali na posameznih odsekih cest (prvotno kot prispevek za vzdrževanje ceste, toda dejansko bolj kot gospodarjev dohodek), oziroma ob prestopu mej carinam. Prav predpisi o takih bremenih, ki pa jih niso vedno ostro razlikovali, in računi o njihovem pobiranju so med najdragocenejšimi viri starejše trgovinske zgodovine.⁶⁵ Od konca srednjega veka dalje so od prometa na velikih trgovskih križiščih pobirali pri nas tako imenovani nabitek (Aufschlag), ki je imel z mitnino skupno to, da je bil posredni davek na promet, ki se ni pobiral samo na meji, razlikoval pa se je po tem, da je bil že spočetka namenjen naravnost vladarjevi blagajni za splošne državne potrebe. Tudi ga niso omejevali deželni privilegiji, ki so prepovedovali uvajanje novih mitnin.⁶⁶ Medtem ko so bile mnoge mitnine v rokah mest⁶⁷ in fevdalcev (ki so jih imeli za zasebni dohodek in ki so jih skušali tudi umetno zviševati, kot kaže

znani primer Jurija Turna⁶⁸), je znal vladar nad modernejšim nabitkom bolj obdržati oblast v svoj lastni prid.

Borba za solne ceste je bila dejansko večsah borba za take vrste javnih dohodkov, na primer v Nemčiji tedaj, ko je bavarsko-saški vojvoda Henrik Lev (XII. stoletje) razrušil freisinškemu škofu most pri Föhringu in preložil staro solno cesto.⁶⁹ Da bi se taki dohodki ne mogli izmuzniti mimo, se je srednjeveška trgovina morala podrežati prisilnosti cest (Strassenzwang) in bila vezana na to, da se usmerja skozi določene kraje. Taki in podobni prisilni ukrepi so večsah vplivali na to, da je morala sol v srednjem veku pogostoma prepotovati daljšo pot kot danes. (Köln je na primer dobival sol iz Španije in Portugalske, namesto iz bližnje Westfalske.⁷⁰) V vrsto takih prisilnosti sodi na primer dogovor Kopra z Benetkami iz leta 1182, s katerim je Koper za 29 let dobil pravico do pristanišča soli (portum salis), ki je na odseku med Gradežem in Pulo — torej med drugim v škodo Trsta — imelo izključno pravico za uvoz pribrodarjene soli na celino.⁷¹

Z napredkom deželnoknežje oblasti so sicer prenehala trenja posameznih fevdalcev okrog obveznosti cest, ostala pa so trenja med mesti in na mejah dežel ali držav. Tudi v novem veku solna pota niso prenehala biti vir trenj, kakor se nam bo pokazalo tudi na kranjsko-beneški meji.

Izkoriščanje prometa s soljo za javno blagajno s pomočjo posrednih davkov (mitnin. carin) je bilo učinkovito le, če je finančni organ sam ali po zakupnikih vzdrževal široko omrežje mitniških oziroma carinskih postojank in nadzorno službo, pa še vedno je ostalo dovolj možnosti za tihotapstvo. Do- hodki so bili še najbolj zavarovani, če se je vsa proizvodnja zbirala na enem mestu — kar je bilo pri soli še dokaj dosegljivo — in če so javne dohodke naložili že na prodajo iz teh skladišč. Zato so skušali v novem veku ustanavljati taka državna solna založišča.

Pritegnitev trgovine na debelo med državne pravice; monopolna založišča. Z ustanavljanjem obveznih založišč za trgovino s soljo na debelo je poleg naravnega monopola na proizvodnji, poleg delno uveljavljenega pravnega monopola države ali vsaj njenega deleža pri proizvodni, poleg rajonizacije trga s solno mejo, poleg posrednih davkov na promet s prisilnostjo potov stopil še državni monopol v kupčiji na debelo, toda z bistveno slabšim uspehom in mnogo večji- mi težavami, tako da je bil dolgo časa bolj izjemen pojav, bolj predmet poskusov kot ustaljena ureditev.

Državni monopol na kupčijo na debelo se je pri soli razvijal predvsem iz monopola na proizvodnji. Ponekod — kakor pri nas na Štajerskem — je za nekaj časa vskočil v razvoj nekak monopol skladiščnih mest.⁷² V novejšem času — zlasti v XVI. stoletju — se je pridružilo pojmovanje, da sme država razpolagati s pravico do kupčije na debelo.⁷³ Monopol je imel predvsem namen pritegniti v državno blagajno čim večji delež na trgovskem dobičku, pri tem pa še povečati ta dobiček z diktiranjem monopolističnih cen. Tudi taka prizadevanja so imela svoje začetke že v srednjem veku.⁷⁴ Eden izmed ukrepov, ki spominjajo na taktiko monopolistov, je omejevanje proizvodnje, kakršno poznamo za Piran prvič za leto 1375, ko je proizvodnja soli smela znašati največ 3500 modijev letno. V poznejših pogodbah so to količino postopoma zviševali na 5200 modijev. Od konca XV. stoletja dalje je bila proizvodnja za približno 150 let neomejena; pogodba iz leta 1616 pa je prva v Piranu ohranjena solna pogodba, ki ne govori o omejitvi proizvodnje.⁷⁵ Leta 1637 pa je bila ponovno določena najvišja dopustna mera proizvodnje (5200 modijev) in so zapovedali porušiti vse solne fonde, ki so bili zgrajeni po letu 1605.

Podobno kot rajonizacija trga s solno mejo nas tako omejevanje spominja na metode razvitega kapitalizma. Žato gre po mnenju nekaterih avtorjev vseskozi za pojave zgodnjega kapitalizma.⁷⁶ Prav opredelba takih pojavov pa je večkrat zelo težavna, ker je bil tudi fevdalizem sposoben ustvariti te vrste gospodarske borbe, ne da bi s tem zanikal samega sebe. Če je šlo le za interese določenih stanovskih skupnosti ali za potrebe javne blagajne, so bili taki pojavi lahko še popolnoma predkapitalistični. Le če so tudi ustrezala pojmu kapitalističnega gospodarstva, je mogoče govoriti o pravih pojavih zgodnjega kapitalizma.

Misel, da si sme država pridržati pravico do vse prodaje soli, srečujemo že v rimskem finančnem sistemu.⁷⁷ Oživila je vsaj proti koncu srednjega veka, po nekem mnenju kot posnetek monopolizma srednjeveških mest.⁷⁸ V Franciji se je pojavila prodaja soli iz državnih skladišč v drugi četrtini XIV. stoletja. Ko so zopet uvedli taka skladišča, sta se dve pokrajini uprli in 1548 odkupili to breme (podobno pri nas že prej na Kranjskem, prim. niže!), drugod pa je prodaja soli ostala monopolizirana v kraljevih skladiščih, ki so jih dajali v zakup.⁷⁹ V času pomanjkanja leta 1585 je majhna skupina finančnikov prevzela oskrbo celotne Francije s soljo in organizirala njen uvoz iz Španije (grand parti du sel).⁸⁰

Z uvedbo državnih skladišč za prodajo soli je bila sploh rada združena oddaja teh skladišč v zakup zasebnikom, ki je obsegal izključno pravico do nakupa in prodaje soli na določenem ozemlju. Tak zakup pravno ni daleč od zakupa javnih dajatev, ta pa je zopet zelo star. Kjer je bil v zgodnjem srednjem veku denarni obtok boljše ohranjen (Bizanc), so bili zakupi zelo pogosti.⁸¹ Toda medtem ko so zgodnjersrednjeveški zakupi razkrajali antični družbeni sistem in s tem pospeševali prerast v fevdalizem, so imeli ob koncu srednjega veka drugačen učinek: pripomogli so do krepitve meščanstva proti vojaškemu plemstvu. Zlasti od konca srednjega veka dalje, ko je bilo najemniško vojskovanje že splošno uveljavljeno, so vladarji potrebovali velike, hitro razpoložljive denarne vsote. Žato so javne dohodke, ki so le počasi dotekali in ki so terjali drag aparat, radi oddajali v zakup, pri čemer so si zakupnino izgovorili v okroglem znesku, če le mogoče vnaprej. Pri nas so tak zakupniški sistem razvijali zlasti goriški grofje okrog 1300, ko so imeli oblast nad precejšnjimi deli slovenskega ozemlja.⁸²

Čeprav niti ideja, da si more država pridržati neke panoge trgovine na debelo, niti zakup javnih dohodkov nista nujno specifična za kapitalizem, je njuna združitev ob prehodu na novi vek zahtevala pritegnitev takih kapitalov, da je moč v tem primeru govoriti o značilnem pojavu zgodnjega kapitalizma.

Splošni pogled na obnovljeno dvorišče in dvoriščne arkade na današnjem Mestnem trgu št. 27, sezidane l. 1659 za mrčune soli

Konec XV. stoletja so se začeli tudi v naših krajih pojavljati močnejši trgovski kapitali, zlasti bavarski, ki so jih v teku XVI. stoletja začeli izrivati laški, dokler niso ti v XVII. stoletju odločno prevladali. Tudi sicer so se od konca XV. stoletja kazali značilni pojavi zgodnjega kapitalizma.⁸³ Tako so se vedno znova pojavljale družbe ali posamezniki, ki so bili pripravljene plačati v državno blagajno velike vsote, da bi dobili izključno pravico do zunanje trgovine z nekim blagom, to je do njegovega uvoza ali izvoza — nekak trgovski monopol, dan v zakup, ki so ga začeli imenovati apalt.⁸⁴ Sol je imela pri tem v primeri z žitom to prednost, da je monopolist v glavnem brez težav nadzoroval proizvodnjo in tudi uvoz, razen tega pa se je dala sol lažje spravljati v monopolnih skladiščih, ki so imela posebno obliko solnih kašč ali založišč.

Meddržavna trenja. Iz nenehnega prizadevanja države, povečati svoje dohodke iz prometa s soljo, so lahko nastajala nasprotja med sosednimi državami, pri nas zlasti med habsburškimi ozemlji in beneško republiko, ki so se reševala s pogodbami⁸⁵ ali s silo.

Včasih so pogodbe med obema državama zagotavljale svobodno dobavo soli iz beneške Istre v notranjščino (1370, 1463).⁸⁶ V središču zanimanja so bili kranjski tovarniki »Kranci«, ki jih je hotela vsaka stran pritegniti v svoja mesta, Trst na eni, beneško-istrska na drugi strani,⁸⁷ čeprav so oni sami najrajši videli prosto izbiro. Iz borbe za ključne postojanke, s katerih je bilo mogoče prestreči ali usmerjati kranjske tovarnike na poti k morju, je nastala svojevrstna lokalna vojna, v kateri se interesi Kranjcev niso nič kaj ujemale s tržaškimi in vladarjevimi. Benečani so si priborili lep del slovenskega Primorja, in s tem obsežen nadzor nad tamkajšnjim cestnim omrežjem (1463).⁸⁸ Kot naslednik zadnje veje goriških grofov, izumrle 1500 in v vojni proti Benečanom 1508–1516 je cesar Maksimilijan habsburškim pokrajnam zopet priboril širši suhozemni dostop do Trsta in Reke.⁸⁹ Čeprav ni nikdar uspelo učinkovito prestreči številnih potov, ki so mimo glavnih cest vodila v beneško Istro, se je vsaj legalni trgovski promet pod pritiskom Habsburžanov odtlej polagoma vedno bolj usmerjal na Trst.⁹⁰ Ta in poznejša trenja z Benetkami so včasih zadevala tudi proizvodnjo soli (na primer 1579 rušenje novih solarn, ki so jih napravili tržaški meščani, a uničevali sosedni prebivavci beneške Istre⁹¹). Pri vsem tem je bila sol seveda le eden izmed spornih predmetov, gotovo pa ne najmanj pomembni.

Finančna in gospodarska politika obeh strani pri tem ni bila vedno enaka. Habsburžani so bili dosledni le toliko, kolikor so skrbeli za svoje dohodke v Trstu, kjer na uvajanje monopola ausseeskem smislu niso mogli računati. Benečani, ki so v začetku XVI. stoletja pospeševali predvsem zamenjavo soli za žito in zato niso navijali bremen, so 1586 prepovedali Kranjcem vso trgovino, češ da tihotapijo,⁹² 1620 pa naravnost svetujejo Pirančanom, naj po zgledu Kopra obnovijo trgovino s kranjci, to je s tovarniki žita in soli.⁹³ Na posamezne ukrepe ene ali druge strani so lahko vplivali različni, včasih le prehodni vzroki: ob slabi letini so s kranjske plati na primer omejevali izvoz žita in živine v Benečijo, ki so ga ob drugih priložnostih pospeševali. Drugič so bolj kot interesi preskrbe prevladovali interesi državnih dohodkov itd. Šele s propadom beneške republike 1797 in z odpravo meja na tem odseku po odhodu Francozov je sol prenehala tvoriti te vrste meddržavni problem, ostala pa je še nadalje problem za carinsko politiko v zvezi s svobodno luko v Trstu.

Notranja trenja zaradi bremen na promet s soljo v XVI. stoletju. Najznačilnejša trenja v zvezi s finančnim izkoriščanjem prometa s soljo pa niso bila meddržavna, marveč notranja, pri katerih so si nasprotovali finančni interesi države na eni strani in na drugi strani gmotni interesi vseh tistih, ki so jih ta bremena prizadela, od tovarnikov do potrošnikov. Tudi ta trenja so bila tako stara kot sama bremena, saj je na primer omejevanje mitnin med najstarejšimi zahtevami plemstva proti vladarju.⁹⁴ Razvoj takih trenj pa moremo bolje zasledovati za XVI. stoletje, pri čemer so nam za razumevanje potrebni tudi vsi pojmi in činitelji, pri katerih smo se doslej mudili.

Podobno kot pri konfliktu z mesti so bili interesi plemstva naklonjeni kmečki trgovini. Prepričanju, da bo izkupiček te trgovine konec koncev v lepem delu pritekkel v mošnjiček zemljiškega gospoda, se je pridružil še gospodov interes, da se kot potrošnik zavaruje pred podražitvijo soli zaradi zvišanja državnih bremen. Podobno kot pri borbi z mesti pa se kmečki tovarnik ni čutil vezanega na to vrsto podpore in ji tudi ni zaupal. Svoje interese je kolikor moč zastopal sam, bodisi da se je po potrebi zatekel k tihotapstvu, bodisi s tem da je ob nekaterih priložnostih prešel v nasilni odpor. Vsega tega se je treba zavedati, ko zasledujemo dogodke po virih, ki so nastajali predvsem v pisarni deželnih stanov kot predstavnikov deželnega plemstva.

V tem poglavju obseženo obdobje se približno ujema z dobo med prvo (1508—1516) in drugo (1615—1617) beneško vojno. Prva je za daljši čas ustalila meje, druga se nekako ujema s časom, ko se začena močnejše uveljavljati pritisk apaltov.

Kmalu po prvi beneški vojni, ki je Benčanom odvzela kontrolo nad zvezami med notranjščino in Trstom, so Tržačani in deželni knez izkoristili novi položaj in začeli zopet močnejše pritiskati na kranjske tovarnike.⁹⁵ Tako so se na primer kranjski stanovi 1522 pritoževali proti temu, da se je zaradi svoboščin Tržačanov cesta iz Kranjske, ki pelje iz Loža in s Krasa v Istro, z vsem trgovskim prometom preložila tako, da zdaj Tržačani silijo kmete-tovornike v Trst, tako da prepotujejo brez potrebe 5 milj več, na žitnem trgu pa z njimi slabo ravnajo posebno tedaj, kadar je žitna letina v Furlaniji dobra.⁹⁶ Toda tudi sami stanovi so svoje stališče do kmečkih tovarnikov včasih ravnali po tem, kakšna je bila v deželi ponudba žita. Takoj naslednje leto po navedeni pritožbi so že v januarju stanovi začeli obravnavati vprašanje tovarnikov predvsem z gledišča preskrbe. Morda je že letina prejšnje jeseni napovedovala nastopajočo lakoto, ki je razsajala na Kranjskem 1523 in po navedbi stanov pomorila mnogo kmetov.⁹⁷ V tem položaju so stanovi navajali: Kmetje tvorijo na Laško slavonsko žito (aus windischen Landen), ki ga v Brežicah, Kostanjevici, Krškem in drugod dobivajo v zameno za morsko sol. Zato bi bilo treba kmetom prepovedati gotovinske posle (torej nakup ali prodajo blaga) in jim dovoljevati le to menjavo blaga za blago, češ brez njihove soli Kranjska ne dobi žita.⁹⁸ Tudi v naslednjih letih, ko so se začele cene žita naglo dvigati tudi iz drugih vzrokov (1526 — bitka pri Mohaču), je na ravnanje stanov vplival predvsem strah pred draginjo. Zato so skušali doseči prepoved tihotapstva z živino, žitom in drugim blagom na Laško.⁹⁹ Zopet nekoliko pozneje, okrog 1531 se je zunanjetrgovinska politika stanov naperila proti izvozu živine. Skušali so preprečiti izvoz velike in male živine in še nadalje braniti kmetom vsako prodajo za denar na Laškem, češ da taka nezakonita prodaja¹⁰⁰ podražuje živila, ki so se v zadnjem času podražila na trikratno ceno. Od prepovedi izvoza so izvzeli kraško živino, češ da jo rede kmetje za delo in ne za zakol, saj se Kraševci preživljajo z rejo vlačnih volov (ziehochsen), ki imajo neužitno, trdo meso. Dovoljena pa je bila prodaja živine na domačih sejmih, prav tako uvoz in tranzit ogrske živine in prašičev. Čeprav je bila ost prepovedi naperjena proti kmečkemu pre-

kupčevanju, je bila iz vsake prepovedi posebej izvzeta zamenjava žita za vino ali sol.¹⁰¹

V prvih dvajsetih letih po prvi beneški vojni so bila torej osnovna prizadevanja stanovske gospodarske politike namenjena pospeševanju stare naturalne menjave slavonskega in seveda tudi lastnega žita za morsko sol (in vino), toda prepovedi gotovinske kupčije kmetov v primorskih mestih. To stremljenje, pri katerem je bilo v ospredju vprašanje deželne preskrbe in vzdrževanja čim nižjih cen, je bilo očitno pod vtisom naraščajoče draginje, ki je bila deloma posledica slabih letin, deloma vojnih dogodkov in novega prodora Turkov na Madžarskem, deloma pa je že napovedovala tako imenovano revolucijo cen, ki je zajela Evropo nekako od 1540 do 1600.¹⁰² Značilno je, da je pri tem stopilo v ozadje načelo, ki je sicer obvladavalo starejšo gospodarsko politiko, načelo, da mora »denar ostati v deželi«.¹⁰³

Kmalu potem, ko so formulirali doslej navedene nazore, se je jedro problema preneslo na sam obstoj kmečkega kupčevanja, ki so ga nekateri deželnoknežji ukrepi grozili zadušiti. Pri vsem pomenu soli je bil namreč dotlej promet z njo razmeroma malo obremenjen, kajti stare mitnine in podobna bremena so zaradi padanja vrednosti denarja bila manj občutna, kot so bila ob uvedbi. Zato je deželni knez pri iskanju novih virov dohodkov, ki jih je posebej terjal položaj na turški meji, udaril tudi po prometu s soljo in 1534¹⁰⁴ ustanovil v Trstu, Maranu, Gradiški in na Reki¹⁰⁵ »solne komore«, monopolna skladišča, v katerih so morali kranjski tovarniki obvezno kupovati sol po diktirani, mnogo višji ceni.¹⁰⁶ Položaj je bil tem bolj napet, ker je prav v tem času tudi okrog Gorjancev vrelo, ker so se kmetje hoteli upreti proti naseljevanju Uskokov.¹⁰⁷ Proti solni komori so se stanovi pritoževali dve leti in med tem se je temu problemu pridružilo še vprašanje lesne trgovine.¹⁰⁸ Stanovi v pritožbah navajajo zlasti ogromno podražitev, ki je morala očitno rušiti ravnovesje v prejšnjem sistemu menjave, v kakšni meri, bi mogla pokazati šele nadrobnejša zgodovina cen za ta leta. Podražilo se je namreč tudi žito in postavlja se vprašanje, ali ni bilo v letih okrog 1530, pred ustanovitvijo solne komore, žito v primeri z morsko soljo nenormalno drago. Podražitev morske soli po ustanovitvi komor ponazorujejo stanovi z naslednjimi podatki:

Prej je kmet dobil star soli za 4 ali 6 beneških soldov, zdaj stane v solni komori 48 krajcarjev (dvanajst in večkratna nominalna podražitev v primeri z nedatirano osnovo!).¹⁰⁹ Po drugi navedbi so prej stali 3—4 tovari soli

en ogrski goldinar, zdaj — 1536 — pa štiri (štirikratna nominalna podražitev). Tedaj je stal tovor (= dva starja¹¹⁰) soli v Miljah 20 črnih denaričev, v solni komori pa že kar 64 krajcarjev.¹¹¹ V Trstu je bila torej sol kakih devetkrat dražja kot v Miljah. Mnogo poznejši podatki govore o podražitvi od 8 na 84 krajcarjev.¹¹² Podatki se razlikujejo po tem, katera leta, kraje, količine in novce primerjajo. Tako je cena v komori v dveh letih obstoja padla od 48 na 32 krajcarjev za star, kljub temu pa je bila še izredno visoka. Tudi če bi primerjane cene reducirali na grame srebra, bi bila podražitev še vedno ogromna.

Za zdaj ne vemo, kako so kmetje na vse to reagirali. Že sam padec cene v komori pa kaže, da se je nevzdržnost takih monopoliističnih ukrepov morala kmalu pokazati, in tudi finančni uspeh je nedvomno daleč zaostal za pričakovanji. Tako so bile komore 1536 ukinjene¹¹³ s tem, da so stanovi privolili v zvišanje nabitka za osem krajcarjev od tovara soli. Namesto monopola je zopet stopil nekoliko zvišan posredni davek. Pri tem je vplivalo tudi to, da so stanovi za nekaj let vnaprej prevzeli letne davčne obveze in plačali znesek, s katerim je deželni knez rešil iz zastave »carino« ali nabitek za živino v Ljubljani, da je mogel zopet neposredno uživati ta dohodek.¹¹⁴

Ta rešitev pa potrebam deželnoknežje blagajne še zdaleč ni zadoščala, zato je skušala ponovno doseči iz prometa s soljo višje dohodke. Tako so stanovi zatrjevali, da »dac na sol« prinaša dovolj in naj se rajši pri njegovem upravljanju postavi poseben stanovski pisar, da se bo s sredstvi bolje gospodarilo,¹¹⁵ s čimer bo preprečeno tudi tihotapstvo.¹¹⁶ (Kot dac na sol so stanovi najbrž razumeli l. 1536 sklenjeni nabitek, kot je razbrati iz nekaterih poznejših virov.)

Od ukinitve solnih komor dalje so stanovi ne le zaradi navzkrižij okrog policijskega reda, marveč tudi zaradi splošnega gospodarskega stanja opozarjali na utemeljenost in gospodarsko nujnost kmečkega kupčevanja. Proti prepovedi uvoza žita in živine so kmalu začeli zatrjevati kmetovo potrebo, da trguje z žitom, vinom, soljo in oljem.¹¹⁷ S tem so pozneje tudi utemeljevali zahteve po odpravi novih deželnoknežjih bremen in po prostem transportu morske soli.¹¹⁸ Proti zviševanjem so se pritoževali tudi še v naslednjih letih; videti je, da so se bremena na promet soli v tem času naglo pomnožila. Ko je deželni knez 1541 dvignil cene ausseeske soli, je konkurenčno sol obremenil z novim nabitkom, za halleinsko 32 denaričev, za morsko 24 krajcarjev na tovor.¹¹⁹ Leta 1548 se navajajo razen nabitka na sol v Trstu (2 repar-

ja = 8 krajcarjev po sporazumu iz 1536 še »novo zvišanje« ter nedavni nabitek na tovor soli 6 reparjev = 24 krajcarjev). Svoje nezadovoljstvo so stanovi izrazili tudi zaradi prepovedi prenosa morske soli čez Dravinjo, Ljubelj in nekaj drugih krajev po nedavno določeni solni meji.¹²⁰ Po poznejših podatkih ni jasno, ali so razen 1536 sklenjenega nabitka druga nova bremena proti koncu stoletja še veljala. Solna meja je bila vsekakor, kakor smo že omenili, kmalu popravljena.¹²¹

Na trgovskih potih tega prometa med Ogrsko, Slavonijo in Štajersko na eni strani ter morjem na drugi se v tem času omenja kot vmesna točka Ljubljana. Kot glavni razcep potov k morju se omenja Hrušica, od koder se ločijo ceste na Gorico, Trst in Reko ter dalje po morju v Benečijo.¹²² Čeprav je do Hrušice govor le o eni cesti, je mišljenih lahko več.

O nadaljnjih poskusih deželnega kneza, da bi monopoliziral trgovino s soljo v Trstu (1550 in v letih 1583—1586),¹²³ vsaj za zdaj ne razpolagam z gradivom iz stanovskih pritožb, ki se nanj skušam v glavnem omejevati.¹²⁴

Kolikor smemo verjeti poznejšim trditvam stanov,¹²⁵ je do leta 1584 obveljal le 1536 sklenjeni nabitek 8 krajcarjev. V tem letu pa je nadvojvoda Karel po prigovarjanju komore in ne da bi prej vprašal stanove, zvišal nabitek na 28 krajcarjev, ki je do 1609 porasel na 34 krajcarjev.¹²⁶ Obenem z zvišanjem iz leta 1584 so finančni organi v Istri in okoliških krajih popisovali ognjišča; ta popis pomeni, da so nameravali prebivavce ob beneški meji oprostiti nabitka na sol, ki bi jo ti kupovali za lastne potrebe, toda obenem omejiti njihov nakup na takšne količine, da ne bi tako nabavljena sol šla v prekupčevanje. Misel je podobna kot pozneje, ko so smeli v drugi polovici XIX. stoletja prebivavci tržaške okolice kupovati sol po nižji ceni, vendar le določeno količino na osebo, kar so imenovali »sol na duše«.¹²⁷

Navedeno zvišanje nabitka je sprožilo zopet vrsto stanovskih pritožb, ki so poučne zaradi opisa gospodarskih razmer, zlasti pa kmečkega kupčevanja. Glavni razlog, s katerim pobijajo stanovi novo zvišanje, je zopet stanje kranjskega kmeta, ki da laže prenaša krvavo težka bremena in preživlja rodbino s tem, da si pozimi z menjavo in tovarništvom priskrbi majhen stranski dohodek.¹²⁸ Žito je kmet doslej prikupčeval na Spodnjem Štajerskem (Spodnja Marka), v Slavoniji (Windischland) in v grofiji celjski, za sol ali gotovino pa ga je oddal na istrski obali.¹²⁹ Avgusta 1595 slede pritožbe o slabi letini in draginji, zaradi katere mora kmet prodajati

celo obleko; zdaj pa — je dalje povedano — je komora zopet povečala nabitek in mitnine. (Komora v smislu deželnoknežje finančne uprave, ne v smislu založišča!) Ceste so ostale brez prometa, denarja ni v deželi; kmet je moral opustiti svoje kupčevanje z žitom in morsko soljo. Kot dokaz za vso to žalost (jammer) navajajo, da je bilo ob zadnjem naboru samo v spodnji (dolenjski) četrti 500 mož manj kot v prejšnjih letih, ker so se mnogi zaradi lakote porazgubili iz dežele. Pri tem pa tuje najemniške čete, ki prihajajo sem za obrambo meje, ne pustošijo nič manj ko sovražnik. — V konceptu je bila sicer pripravljena primerjava Kranjske s Štajersko in Koroško, ki pa je bila v čistopisu izpuščena iz očitnega razloga, da ne bi vzbudila nejevolje pri stanovih obeh drugih dežel. Pač pa je ostala ohranjena osnovna misel te primerjave: Kranjska nima lastnega denarja (to je kovnice); soli, živine, vina in žita pa nima dovolj. Laški denar mora sprejemati v polni vrednosti, a ga more na Štajerskem in Koroškem uporabiti le z izgubo pri tečaju.¹³⁰

Zelo različni so podatki o tem, koliko pride la kranjski kmet krušnega žita: zdaj je govor o šestih mesecih, zdaj samo o dveh ali treh.¹³¹ Ni povedano, ali je to razumeti kot celotni pridelek poleg semena ali le kot količina, ki preostane po oddaji dajatev.

Posebej glede soli navajajo pritožbe iz teh let znano dejstvo, da je Kranjska vezana izključno na preskrbo z morsko soljo.^{131a} Očitno kot odgovor na morebitno trditev, da ausseeska sol ni nič cenejša, so stanovi odklonili vsako možnost take primerjave. Opozarjajo na velikost ozemlja, po katerem je dovoljena ausseeska sol (Avstrija, Štajerska, Koroška, Tirolska in skoraj do Celja in kranjskih meja), zato jo je lažje spraviti v promet po višji ceni. Morska sol pa gre le do Celja in do Drave, dalje pa je ni dovoljeno nositi. Tudi se kranjski stanovi vračajo k priljubljeni primerjavi: drugod, koder se kupuje ausseeska sol, ima kmet toliko zemlje, da bi na Kranjskem na njej živelo pet ali šest kmetov.¹³²

Leta 1590 se skušajo stanovi zavarovati tudi proti temu, da bi deželnoknežja komora utemeljevala zvišanje bremen s tem, da je bilo treba prehiteti Benečane, ki bi sicer sami zvišali pristojbine za izvoz soli. Stanovi menijo, da taki ukrepi kvečjemu navajajo Benečane k zviševanju, ne pa da bi jim to preprečili.¹³³ Ali je bila ta napoved pravilna, ali pa so govorili o nečem, kar se je že zgodilo? Pet let pozneje vsekakor poročajo kranjski stanovi vladarju, da so Benečani odgovorili z enakim ukrepom, obremenili vse

prineseno žito s svojimi javnimi dajatvami, sol pa podražujejo.¹³⁴

Spočetka se je regent mladoletnega deželnega kneza izmikal takim razlogom, češ da bi bilo od njega neodgovorno, preklicati odredbe pokojnega nadvojvode Karla,¹³⁵ pa tudi pozneje pritožbe niso uspele.

Kot rezultat vseh teh zviševanj se za l. 1595 navaja cena soli: tovor po 7 gld.¹³⁶ S to podražitvijo razlagajo stanovi — nekoliko ponostavljeno — še druge podražitve, kakor sira, masti, mesa in živine. Za l. 1604 se navaja cena soli 14 libernikov za star; tovor torej 28 libernikov ali nekaj nad 6 gld.¹³⁷ Če vzamemo za začetno ceno okrog 1500 povprečje med 4—6 soldov, torej 5 soldov za star, je veljal tovor 10 soldov ali kakih 7 krajcarjev. Tovor po 7 gld bi pomenil nič manj ko 60-kratno nominalno podražitev soli, doseženo v teku kakih 100 let. Žito se je medtem v Ljubljani podražilo nominalno le za kakih 8-krat, mezde pa so se povečale komaj na dvakratnik.¹³⁸ Navedbe stanov glede cene soli se poslužujejo kajpak za primerjavo vedno najbolj skrajnih in še nekoliko pretiranih števil. 60-kratne podražitve, ki je več ko sumljiva, zato ne smemo jemati preveč resno; najmanj, kar je treba pripomniti, je to, da sta ceni 7 ali tudi 6 gld za tovor izredni celo v svojem času in da predstavljata le kratkotrajne konice. Da pa se je sol dejansko zaradi finančnih ukrepov države močno podraževala, bolj ko kako drugo blago, moremo po vsem povedanem vendarle imeti za dognano. V širšem časovnem razponu med pribl. 1530 in 1680 pa se je njeno menjalno razmerje do žita če že ne držalo, pa vsaj zopet približalo že omenjenemu razmerju 1 : 1 po volumnu. V nadrobnostih tega razmerja še ne moremo zasledovati.

Če še tako kritično sprejemamo podatke o pretirani podražitvi soli, ostane dejstvo, da razmere za kranjsko kmečko kupčevanje s

Detajlni pogled na arkade, pod katerimi so bili od l. 1659 dalje prostori za mrčune soli

soljo v začetku XVII. stoletja niso bile posebno ugodne. K temu so se zdaj pridružili resni in ponovni poskusi apalta za uvozna skladišča in nasprotja med interesi gospodarstva na Slovenskem ter interesi nenasitne vladarjeve blagajne so dosegla svoj višek.

S tem prehaja finančna zgodovina soli v novo obdobje, čigar opis si pridržujemo za nadaljevanje.

OPOMBE

1. A. Slodnjak, Fr. Levstika Zbrano delo, Ljubljana 1951, str. 16. — 2. N. pr. Pegam in Lambergar, prav tam. — 3. B. Orel, O Levstikovem Martinu Krpanu, DiS 44/1951, str. 450—455. — 4. Gradivo je prišlo v Orlovo zapuščino. — 5. Slodnjak l. c. — 6. A. Slodnjak, Fr. Levstik, Zbrano delo IV, 1954, str. 499; B. Paternu, Fr. Levstik, Martin Krpan, Klasje, Ljubljana 1952, str. 81. — 7. Pokojni prof. Polec mi je nekoč omenil, da je Krpanovo ime zasledil v virih; citat ni ohranjen. — 8. Slodnjak o. c. v opombi 1, str. 412; o. c. zg. opomba 2 in o. c. opomba 6, str. 499. K temu F. Ilešič v Popotniku 24, str. 50. Prim. M. Pivec-Stele, La vie économique des provinces Illyriennes, Paris 1950, str. 226 sl. — 9. Zlasti Srbikova, Gestrinova in Pahorjeva dela, navedena niže. — 10. Zlasti v virih, navedenih v poglavju o notranjih trenjih zaradi bremen na promet s soljo v 16. stoletju. Prim. zlasti J. Žontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja..., ZČ 10-11/1956—1957, str. 32 sl. — 11. Citat po Slodnjaku, o. c. pod opombo 6, str. 495. — 12. H. Heaton, Histoire économique de l'Europe I, Paris 1950 (prevod) str. 205—206. — 13. Heaton o. c. 216; J. Kulišer, Splošna gospodarska zgodovina I, Ljubljana 1959 (prevod), str. 323, II, Ljubljana 1959, str. 259—260. — 14. Na splošno primerjaj P. Jeannin, Les marchands au XVIe siècle, Paris 1957, str. 22. — 15. Potrebe kmečkih gospodarstev po soli navajajo v denarnih zneskih, ki jih je mogoče le približno preračunati v količine soli. Če velja cena iz 1604 za visoko (14 liber = pribl. 5 gld za star), bi potreba kmečkega gospodarstva, ocenjena na 8 gld, pomenila kakih 150 kg, potreba gosposčine (200—500 gld) bi tako pomenila kar 3500—8500 kg! Račun ni zanesljiv. Podatki po zabeležki točk za kranjske odposlance 1609, DAS, St. a. f. 208 a. Leta 1822 pa so porabo soli računali za osebo po 16 funtov letno (torej dobrih 8 kg), za veliko živino pa po 5 funtov na glavo. Za povprečen grunt bi potreba znašala kakih 80 kg, vsekakor pa manj kot po prejšnjem podatku. Prim. J. Mal, Zgod. slov. nar., Celje 1928-59, str. 578. — 16. Po zelo razširjeni ljudski tradiciji so posebno trdne zidove, ki kljubujejo času, nekoč zidali z živim apnom, ki so mu primešali sol. — 17. H. Heaton, o. c. I 128; glede tehnike v alpskih solinah H. Srbik, Stu-

dien zur Geschichte des österreichischen Salzwesens, Innsbruck 1917, passim; za morsko sol zlasti M. Pahor, Statuti Izole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih, solarnah in tihotapcih, Kronika 5/1957, str. 123—134. — 18. Srbik o. c. 16/7, ki omenja v bližini odkrite slovanske grobove iz VII. do IX. stoletja. — 19. Isti o. c. 14/15. — 20. H. Planitz, Deutsches Privatrecht, Wien 1948, str. 81/2. — 21. Srbik, o. c. 14. — 22. Srbik o. c. 23. — 23. F. Kos, Gradivo IV, št. 210, str. 120; govor je le o kmetijah, s katerih naj menih dobivajo sol in olje. Ni nujno, da bi šlo za udeležbo pri proizvodni solin. O solinah Bistre v XVIII. stoletju in prej K. Kobè, Iz zgodovine Bistre, Kronika 9/1961, str. 166, 169. — 24. Primer Otokarja Štajerskega 1182 po Srbiku o. c. 14. — 25. R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, Leipzig 1889, str. 190; Planitz l. c.; Constitutio de regalibus 1158, veljavna za lombardska mesta šteje med regale tudi soline; podobno Libri feudorum II/56. — 26. A. Luschin, Grundriss der österr. Reichsgesch., Bamberg 1899, str. 119; E. Hellbling, Oesterr. Verf. u. Verw. Gesch. Wien 1956, str. 129. V aktih ustavnega značaja se ta prehod izraža razmeroma pozno, kakor v Zlati buli 1356 šele glede volilnih knezov. — 27. O tem S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 192 sl. — 28. Srbik o. c. 24, 38. — 29. V Ausseju že pod zadnjimi Traungaunci in pod Babenberžani, prim. Srbik o. c. 55/56. — 30. Srbik o. c. 170 sl. — 31. Srbik o. c. 135, 142. — 32. G. Below, Probleme der Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1926 str. 416/417; za Aussee prim. Srbik o. c. 27/28, 41, 63 sl. — 33. Gradivo v piranskem muzeju; v pripravi je posebna publikacija o tehniki solin. — 34. M. Pahor o. c. in posebno isti. Solna pogodba med Piranom in Benetkami iz leta 1616, Kronika 5/1957, str. 14—20. Na splošno B. Grafenauer, Zgodov. sloven. naroda IV, Ljubljana 1961, str. 69. — 35. F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja, Inavguralna disertacija, avtorjev tipkopis str. 128/129. — 36. Pahor o. c. (sol. pog.) passim, zlasti 18. — 37. H. Barth, Reisen u. Entdeckungen in Nord- u. Zentralafrika, I, Gotha 1857, str. 571—574, cit. po Below, o. c. 176/177 op. 4. — 38. N. pr. Kulišer o. c. I 114. — 39. Heaton o. c. 68, 80. — 40. H. Pirenne, Srednjeveška mesta, Ljubljana 1956 (prevod), str. 22, 49. — 41. Kos, Grad. II št. 341 str. 263; o tem n. pr. Luschin o. c. 32, Below o. c. 211 op. 2. — 42. Sol kot predmet hanzeatske trgovine n. pr. Kulišer o. c. I 323, 357. O solnih potih pri nas gl. n. pr. odredbo v op. 44; Srbik o. c. 118 sl.; F. Tremel, Der Frühkapitalismus in Innerösterreich., Graz 1954, str. 97, 111 sl. — 43. Srbik o. c. 176 sl. — 44. Odredba je ohranjena v več prepisih, m. dr. v DAS, st. arh. f. 513; prim. Srbik o. c. 120, J. Žontar, Zgodovina Kranja, Ljubljana 1959, str. 107. Dalje n. pr. Valvasor, Die Ehre IX/18; Tremel o. c. 115. — 45. Srbik o. c. 181. — 46. Srbik o. c. 188 sl. — 47. S. Vilfan, prispevki k zgodovini mer na Slovenskem..., ZČ VIII/1954, str. 27 sl. — 48. Vilfan PZS 308. — 49. Srbik o. c. 117 sl. — 50. Srbik o. c. 200. — 51. Srbik o. c. 201/202. — 52.

- Srbik o. c. 204. — 52a Heaton o. c. I. 126. — 53. Kulišer o. c. I. 326/327. — 54. Below o. c. 396. — 55. F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 51; Žontar, Kranj 101/102. — 56. Žontar o. c. (polic. r.) 114 sl.; Zwitter o. c. 52/53; od starejše literature n. pr. F. Vrhovec, Ljubljanski meščanje, Ljubljana 1886, str. 163/164. — 57. Zwitter I. c.; Vrhovec o. c. 169; od splošne literature n. pr. Grafenauer, Zgod. IV. 16. — 58. Zwitter o. c. 63. — 59. Žontar Kranj 100. — 60. Vilfan o. c. (mere) 36 sl. zlasti 38.; Žontar Kranj 204. — 61. Valvasor, Die Ehre XI 672. S tem je delno dopolniti podatke o tej hiši v S. Vilfan, Zgodovina ljubljanske mestne hiše, Ljubljana 1958, str. 32 sl. — 62. 25. 5. 1534, DAS St. a. f. 214 in v Nadaljevanju op. 54. — 63. S. Vilfan, Zgodovinske slike iz Brkinov, Kronika 1/1953, str. 126 sl. — 64. Prim. Schröder o. c. 186. — 65. Gl. zg. o Raffelstätterski pogodbi pri op. 41; Kulišer o. c. I. 326/327. — 66. S. Vilfan, Deželni ročini... GMDS 24-25/1944-45, str. 75; isti, PZS 202 sl. — 67. n. pr. Žontar Kranj, 204. — 68. n. pr. Grafenauer, Zgod. III. 67. — 69. H. Mitteis, Der Staat des hohen MA, Weimar 1959, str. 262/263. — 70. Below o. c. 219, zlasti op. 2. — 71. Kos, Grad. IV. št. 656, str. 335. — 72. Below o. c. 376, 377; za štajerska mesta navedbe pri op. 49. — 73. Zlasti H. Srbik, Der staatliche Exporthandel..., Wien 1907, str. XXX sl.; Vilfan PZS 306. — 74. Poskus Friderika II. (XIII. stol.) glede svile, lanu, železa in soli — Kulišer I 331 — vsaj za naše kraje nima praktičnega pomena. — 75. Pahor o. c. (Sol. pog.) 18. — 76. V najbolj izraziti in po mojem mnenju pretirani meri zastopa tako gledanje J. Strieder, Studien zur Gesch. Kapital. Organisationsformen... München-Leipzig 1914. — Prim. tudi C. Bauer, Unternehmung u. Unternehmungsformen... Jena 1936, ki je pri opredelbi oblik bolj zadržan. — 77. H. Laufenburger, Histoire de l'impôt, Que sais-je? št. 651, str. 30/31. — 78. Below o. c. 377. — 79. Laufenburger I. c. — 80. Jeannin o. c. 73. — 81. Zgod. narodov Jugosl. I. Ljublj. 1953, str. 274. — 82. Vilfan PZS 196/197, 158. — 83. N. pr. F. Tremel o. c.; F. Gestrin, Družbeni razredi na Slov. in reformacija, 2. Trubarjev zbornik, Ljublj. 1952, str. 15 sl.; J. Žontar, Villach und der Südosten, 900 Jahre Villach, Villach 1960, str. 459 sl. — 84. Srbik, Export-handel I. c.; prim. Žontar Kranj 199/200, Vilfan PZS 306; Grafenauer, Zgod. IV. 103. — 85. Oglejsko-beneško pogodbo iz 1222 (Kos Grad. V št. 363, str. 187 je A. Globočnik, Übersicht der Verwalt.- u. Rechtsgesch. d. L. Krain, Ljubljana 1893, str. 97 očitno nekoliko pretirano tolmačil kot pogodbeno razmerje med Kranjsko in Benetkami o solni trgovini. — 86. Gestrin o. c. (trgov.) 128/129. — 87. O pomenu te trgovine za beneško Istro n. pr. Grafenauer, Zgod. sl. nar. IV 69. — 88. M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, str. 321; Dimitz o. c. I. 278; Grafenauer, Zgod. Sl. n. III. 38; Vilfan o. c. (Brkini). — 89. Za Maksimilijanova prizadevanja v prid tržaške trgovine 1505—1507 n. pr. A. Tamaro, Storia di Trieste II, Roma 1924, str. 8 sl. O sami vojni n. pr. S. Vilfan, Koprski glavar Slovanov... Kronika 2/1954, str. 24 sl.; isti, Pes Marko, SE 8/1953, str. 145 sl. in tam navedena literatura. — 90. O preložitvi ceste iz Kranjske čez Lož in Kras v Istro po svoboščinah Tržičanov gl. instrukcijo stanov 1522, DAS St. a. f. 207. Taki ukrepi pa so bili učinkoviti kvečjemu kratek čas. V splošnem je bil premik v korist Trsta predmet daljšega razvoja. Prim. tudi podatke (v Nadaljevanju) za XVIII. stol. — 91. Tamaro o. c. 100 sl. — 92. Pahor o. c. (Statuti) 132 sl. — 93. Pahor o. c. (Statuti) 134. — 94. Prim. zg. op. 66. — 95. Podatek o razglasitvi monopola 1516 (A. Globočnik o. c. 98) ni preverjen. — 96. Kot pod op. 90. — 97. 1. 12. 1524, DAS St. a. f. 207. — 98. Odg. kranjskega dež. zbora jan. 1523, DAS St. a. f. 212. — 99. Instr. okt. 1527, DAS St. a. f. 207. — 100. Uporabljen je naziv Fürkauf — prekupčevanje, ne v popolnoma pravilnem smislu; prim. Žontar o. c. (polic.) 45. — 101. 31. 7. 1531, DAS St. a. f. 90. — 102. O tem pojavu pri Slovencih nekaj splošnih podatkov S. Vilfan, O cenah in življenjski ravni v stari Ljubljani, SPor 1. 1. 1954. Na podlagi mojih obsežnejših rokopisnih podatkov je prvi kratki pregled tega pojava objavil St. Hozzowski, Revolucija cen... Kwartalnik Historyczny, 68/1961, str. 297 sl.; prevod: L'Europe centrale devant la révolution des prix, Annales 1961, str. 441 sl. — 103. S. Vilfan, predpisi o obleki in blagu v polic. redih XVI. stol., SE 2/1949, str. 28, 40; prim. Vilfan PZS 305. — 104. Najbrž po Dimitzu II str. 149/150 se običajno navaja 1536, kar pa je že datum ukinitve. Letnica 1534 sloni na prvih pritožbah. — 105. 26. 1. 1590, DAS St. a. f. 207a; 13. 3. 1595 ibid. — 106. 25. 5. 1534, DAS St. a. f. 214. — 107. Zapisnik dež. zbora 1534, DAS St. a. f. 214. — 108. 3. 8. 1536, DAS St. a. f. 89. — 109. Kot v op. 106. — 110. Prim. račune iz 1612—14 v DAS St. a. f. 513. — 111. Kot v op. 108. — 112. 13. 3. 1595, DAS St. a. f. 207a. — 113. Podatek iz poznejših aktov, zlasti 13. 3. 1595, DAS St. a. f. 207a in 1609/1610. Dimitz o. c. 149 govori najbrž pomotno o ukinitvi ljubljanske komore. — 114. 13. 3. 1595, DAS St. a. f. 207a; Dimitz I. c. — 115. 16. 9. 1538, DAS St. a. f. 215. — 116. 5. 1. 1539, ibid. — 117. 6. 9. 1541, DAS St. a. f. 216. — 118. 5. 3. 1544, ibid. — 119. Srbik o. c. 190/191. — 120. 27. 8. 1548, DAS St. a. f. 216. Ali je meja Trey res Dravinja, ni prav gotovo. — 121. Srbik o. c. 189. — 122. 1. 8. 1547, DAS St. a. f. 86. — 123. F. Gestrin o. c. (trgov.) 130 in literatura v op. 24. — 124. Podelitev proste solne trgovine Kranjcem, ki jo omenja Globočnik o. c. 98 za l. 1552, je najbrž omilitev polic. reda 1553. — 125. 26. 1. 1590, DAS St. a. f. 207a in 13. 3. 1595, ibid. — 126. Po drugem podatku z 8. 9. 1609, DAS St. a. f. 208a je bil celotni nabitek na samem mestu v Trstu nazadnje 34 krajc.; enako duplika stanov, nedat., po 18. 4. 1610, ibid. — 127. Moji zapiski iz Črnotičev (1953) na podlagi ustnih pojasnil k občinskim računom iz 1883. — 128. 26. 1. 1590, DAS St. a. f. 207a, 91, in druge, niže navedene pritožbe. — 129. 13. 3. 1595, ibid. — 130. 14. 8. 1595, čistop. 18. 8. DAS St. a. f. 208a. O izgubi na tečaju zaradi kranjske veljave prim. Vilfan PZS 308. — 131. Vir kot

v. op. 150. — 151a. Kot v op. 128. — 152. 15. 2. 1599, DAS St. a. f. 207a. — 153. Kot v op. 128. — 154. Kot v op. 129. — 155. 9. 5. 1595, DAS St. a. f. 207a. — 156. Kot v op. 129. Žontar Kranj 161 navaja primerjavo: star morske soli v začetku XVI. stol, 2 gld, 1593 7 gld. Tak skok bi bil izredno skromen; daleč pretirana je predvsem začetna cena, pa tudi končna cena, po kateri bi tovor veljal 14 gld., je previsoka. — 157. Nedat. zabeležka točk 1610, DAS St. a. f. 208a. — 158. Po mojem neobj. rokopisu o cenah v Ljubljani.

Pripomba: Od literature mi žal nista bila dostopna: Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1715) du Comité des travaux historiques et scientifiques, 1958, Paris 1959, ki vsebuje več razprav o soli; C. Schraml, Das oberösterr. Salinenwesen, Wien 1932.

Lepa pojasnila o pomenu soli, o načinih proizvodnje, pa tudi o razvoju bremen vsebuje knjižica J. Stocker, Le sel, Que sais-je? Paris 1949. — Za dopolnitev primerjalnih podatkov pri op. 37 gl. T. Sekelj, Tovorniki puščavske soli. Delo 27. 9. 1962.

VZPON IN ZATON SPODNJESTAJERSKEGA FUŽINARSTVA

JOZE SORN

1. UVODNA POJASNILA

Tako domači kot tuji zgodovinarji in tehniki so veliko pisali in še pišejo bodisi splošno bodisi podrobno o železarstvu. Še posebej se radi ukvarjajo s fužinarstvom. To je tisti stari način obdelave železove rude in surovega železa, ki se je praktical pred vpeljavo koksa v plavže in pred zamenjavo določenih vrst ročnih in primitivno mehaniziranih del s parnimi stroji. Dodati bi mogli še: in pred množičnim izkoriščanjem izumov v metalurgiji, pred zaposlovanjem izšolanih inženirjev v železarnah ter pred laboratorijskim študijem jekla s tehnološkimi postopki vred.

Zamiranje fužinarstva in uveljavljanje modernega železarstva je potekalo na slovenskem narodnostnem ozemlju v glavnem šele v letih po 1850; največja izjema pred tem časom so koroške Prevalje. Vendar sem se tokrat namenil, da orišem le zgodovino fužinarstva v slovenskem delu bivše Štajerske in nakažem začetek obratovanja tamkajšnje prve moderne železarne. S tem se seveda že sam po sebi poda čas prehoda od starega na novi način obdelave železa.

V tem članku se omejujem na dobo med leti 1724 in 1852 ali na čas, ko so po eni strani koncesionirale rudarske oblasti prvo fužino na Spodnjem Štajerskem, tisto v Mislinji, po drugi strani pa je pričel delovati v novo zgrajeni železarni Store prvi parni stroj.

Kaj je značilno za [železarsko] fužinarstvo?

1. *Tehnično* gre pri fužinarstvu za taljenje železove rude v polvisokih in visokih pečeh na oglje in vpihavanje mrzle sape vanje z lesenimi mehovi na vodni pogon; za spreminjevanje strukture na ta način dobljenega

surovega železa še v posebnih ognjiščih s svojevrstnimi postopki tako, da so dobili ali mehko (kovno) železo ali pa trdo železo (jeklo); za oblikovanje polizdelkov v izdelke pod udarci kladiv raznih velikosti, tež, oblik in hitrosti udarjanja — prav tako na vodni pogon (v določenih primerih tudi z ročno obdelavo).

2. *Gospodarsko* se ocenjuje fužinarstvo z vidika rentabilnosti: računa se potrošnja oglja na določeno enoto pridobljenega surovega železa, ugotavlja se kalo, meri se zaloga gozda, kvaliteta železove rude in odstotek ostankov železa v žlindri, raziskuje se tržišče. Zelo važen faktor je zadolževanje podjetnikov in klasifikacija dolgov (kratkoročna posojila, nelikvidnost, investicije, splošno propadanje fužine in podobno). Dalje je važno vprašanje transporta, konkurenčna sposobnost, mezna politika itd.

3. *Politično in družbeno* skušamo opredeliti fužinarstvo po vplivu na agrarno okolje, po naraščanju tako kapitala kot števila meznih delavcev, po pritegovanju tujega bančnega kapitala; študiramo delež bodisi podjetnikov bodisi delavcev pri reševanju javnopravnih vprašanj, morda tudi pri oblikovanju narodnostne politike itd.

Tehniške plati se v tem prispevku ne lotevam, ker nameravam pojasniti vso tehnično plat spodnještajerskega fužinarstva v sodelovanju z našimi metalurškimi strokovnjaki. Treba se je namreč zediniti za enotno domače izrazoslovje glede orodja, raznih vrst ognjev, delovnih opravil in podobno; dobro bo, pojasniti vrsto proizvodnih postopkov, posebnosti teh fužin v primeri s kranjskimi itd. Težišče postavljam tu na drugo in tretjo točko vrednotenja spodnještajerskega fužinarstva,